

Εκκλησίας, Αθήνα/Θεσσαλονίκη: Σαλιβέρος κ.κ. Βεργωτής, Γ.Θ., *Λεξικό Λειτουργικών και τελετουργικών όρων*, Θεσσαλονίκη 21991. Κωνσταντινίδης, Ι.Χ., *Υμνολογία*, Αθήνα 21981. Πάσχος, Π.Β., *Λόγος και Μέλος. Εισαγωγή στην βυζαντινή-λειτουργική Υμνογραφία της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, Αθήνα: Αρμός 1999. Τρεμπέλας, Π.Ν., *Εκλογή Ελληνικής Ορθόδοξου Υμνογραφίας*, Αθήνα 21978. Φουντούλης, Ι., «Θεοτοκίον», *ΘΗΕ* 6 (1965) 317.

II. Θεοτοκία δογματικά. Ονομάζονται δογματικά τα θεοτοκία τροπάρια, που αναφέρονται και εγκωμιάζουν τη Θεοτόκο και διατυπώνουν εύστοχα και με ακρίβεια και με ευμνημόνευτες φράσεις τη δογματική διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως λ.κ. τα σχετικά με την ενανθρώπιση του Χριστού και όσα γράφθηκαν μετά τη Γ' Οικουμενική σύνοδο και περιέχουν την Ορθόδοξη εκκλησιαστική διδασκαλία, γύρω από το πρόσωπο της Θεοτόκου.

Δογματικά επιγράφονται τα θεοτοκία τα ευρισκόμενα μετά τα εσπέρια τροπάρια του Μικρού Εσπερινού των Κυριακών και στους οκτώ ήχους, στο βιβλίο της Παρακλητικής. Οι ενάρξεις των θεοτοκίων αυτών έχουν ως εξής: Ήχος α' *Παρθενική πανήγυρις σήμερον*, ήχος β' *Ω τού μεγίστου μυστηρίου!*, ήχος γ' *Μέγιστον θαύμα! παρθένος τεκούσα*, ήχος δ' *Ασπόρος συνέλαβες, και εκύπσας αφράστως*, ήχος πλ. α' *Την θεοπρεπή, και σεβάσιμον Κόρην τιμήσωμεν*, ήχος πλ. β' *Αξίον εστιν ως αληθώς, ήχος βαρύς Φρικτόν και άρρητον όντως*, ήχος πλ. δ' *Πώς σε μακαρίσωμεν Θεοτόκε;* Δογματικά ονομάζονται επίσης τα θεοτοκία που ψάλλονται και στα απόστιχα των μικρών Εσπερινών του α', του πλ. β' και του πλ. δ' ήχου. Το περιεχόμενο βέβαια και των υπολοίπων θεοτοκίων των αποστίχων του Εσπερινού είναι επίσης δογματικό.

Οι ενάρξεις των θεοτοκίων αυτών είναι οι εξής: Ήχος α' *Νεφέλην σε φωτός αϊδίου*, ήχος β' *Τίς σε κατ' αξίαν επαϊνέσει*, ήχος γ' *Ανάπλασιν και ζωήν*, ήχος δ' *Ο συν Πατρί και Πνεύματι δοξολογούμενος Υιός*, ήχος πλ. α' *Αι περί σου προφητεΐαι επιληρώθησαν*, ήχος πλ. β' *Δεύτε πάντα τα έθνη*, ήχος βαρύς *Εκ σου παναγία Θεοτόκε Παρθένε*, ήχος πλ. δ' *Ον ουρανός ουκ εκώρησε*. Τα θεοτοκία των αποστίχων στο Τυπικό της Λαύρας του Οσίου Σάββα ονομάζονται εγκωμιαστικά.

Τα εσπέρια του Μεγάλου Εσπερινού του Σαββάτου επισφραγίζονται με ένα πρώτο θεοτοκίο, το οποίο ανήκει στον ήχο της εβδομάδος, που αρχίζει με τον Εσπερινό του Σαββάτου. Αυτά τα θεο-

τοκία έχουν επίσης πλούσιο δογματικό περιεχόμενο και είναι τα παρακάτω.

Ήχος α' «Την παγκόσμιον δόξαν την εξ ανθρώπων σπαρείσαν», ήχος β' «Παρήλθεν η σκιά του νόμου», ήχος γ' «Πώς μη θαυμάσωμεν, τον θεανδρικών σου Τόκον Πανσεβάσιμη;», ήχος δ' «Ο διά σε Θεοπάτωρ προφήτης Δαυΐδ», ήχος πλ. α' «Εν τη ερυθρά θαλάσση», ήχος πλ. β' «Τίς μη μακαρίσει σε, Παναγία Παρθένε;», ήχος βαρύς «Μήτηρ μεν εγνώσθης, υπέρ φύσιν Θεοτόκε», ήχος πλ. δ' «Ο Βασιλεύς των ουρανών». Ποιητές των θεοτοκίων αυτών είναι ο μέγας Πίνδαρος της Εκκλησίας, ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο οποίος μαζί με τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, με την απaráμιλλη γραφίδα του, ζωγράφισε ποιητικά την υπέρλογη θαυματουργία της Θεοτόκου, μελωδώντας την πολλή παρηγοσία της προς τον Θεό και την αδιάκοπη προεβεία της προς Αυτόν για τους ανθρώπους. π.Σ.ΑΝΤ.

Βιβλιογραφία:

Παρακλητική, ήτοι Οκτώηχος η Μεγάλη, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1994. Τρεμπέλας, Παν., *Εκλογή ελληνικής ορθόδοξου υμνογραφίας*, Αθήνα 1949.

III. Θεοτοκία παρακλητικά. Τα θεοτοκία, τα οποία εκφράζουν μια ιδιαίτερη παρακλητική στάση και διάθεση του πιστού, ονομάστηκαν παρακλητικά. Στο λειτουργικό βιβλίο της Παρακλητικής και στα άλλα βιβλία της Εκκλησίας, είναι πάμπολλα τα θεοτοκία που έχουν ιδιαίτερα παρακλητικό χαρακτήρα.

Από τα παρακλητικά θεοτοκία, ιδιαίτερα λαοφιλή είναι τα εξής:

«Αμαρτωλών τας δεήσεις προσδεομένη, και θλιβομένων στεναγμόν μη παρορώσα, πρόσβευε τω εξ αγνών λαγόνων σου, σωθήναι ημάς, Παναγία Παρθένε» (ήχου α'), «Την πάσαν ελπίδα μου, εις σε ανατίθημι, Μήτηρ τής ζωής, φύλαξόν με υπό τήν σκέπην σου» (ήχου β'), «Θεοτόκε η προστασία πάντων των δεομένων, εις σε θαρούμεν, εις σε καυχώμεθα, εν σοι πάσα η ελπίς ημών εστι, πρόσβευε τω εκ σου τεχθέντι, υπέρ ακρείων δούλων σου» (ήχου γ'), «Νεύσον παρακλήσεσι των οικέτων Πανάμωμε, παύουσα δεινών ημών επαναστάσεις, πάσης θλίψεως ημάς απαλλάττουσα, σέ γάρ μόνην ασφαλή,...» (ήχου δ'), «Ως προεβείαν ακοίμητον, καί παράκλησιν έμμονον, κεκτημένη Πανάγνε, προς τον Κύριον, τους πειρασμούς κατακοίμισον, τα κύ-

ματα πράνον, της αθλίας μου ψυχής, και εν θλίψει υπάρχουσιν, την καρδίαν μου, παρακάλεσον Κόρη, δυσωπώ σε, και χαρίτωσον τον νουν μου, όπως αξίως δοξάζω σε» (ήχου δ'), και το συχνότατα ψαλλόμενο «Τη Θεοτόκω εκτενώς, νύν προσδράμωμεν» (ήχου δ'), «Μακαρίζομεν σε, Θεοτόκε Παρθένε» (ήχου πλ. α'), «Ουδείς προστρέχων επί σοι, κατποχυμμένος από σου εκπορεύεται, αγνή Παρθένε Θεοτόκε, αλλ' αιτείται την χάριν, και λαμβάνει το δώρημα, προς το συμφέρον της αιτήσεως» (ήχου πλ. β'), και το θεοτοκίο του πλ. δ' ήχου, με εσωτερική ακροστιχίδα τη λέξη 'Αμήν', «Ανύμφευτε Παρθένε, η τόν Θεόν αφράστως συλλαβούσα σαρκί, / Μήτηρ Θεού τού υψίστου, σών οικέτων παρακλήσεις δέχου Πανάμωμε, / Η πάσι κορηγούσα καθαρισμόν των πταισμάτων, / Νυν τας ημών ικεσίας προσδεχομένη, δυσώπει σωθήναι πάντας ημάς». π.Σ.ΑΝΤ.

Βιβλιογραφία:

Παρακλητική, ήτοι Οκτώηχος η Μεγάλη, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1994. Τρεμπέλας, Παν., *Εκλογή ελληνικής ορθόδοξου υμνογραφίας*, Αθήνα 1949.

IV. Θεοτοκία πολυελέων-εκλογών. Τον λεγόμενο πολυέλεο συνιστούν διάφοροι δαβιτικοί ψαλμοί: πρωτίτως ο 135^{ος} (στο εφύμνιο του οποίου «ότι εις τον αιώνα το έλεος αυτού»- οφείλει και το όνομά του το είδος) και μαζί μ' αυτόν ο 134^{ος} (που συμπάλλονται -ως 1^η και 2^η στάση αντίστοιχα- κατά τις δεσποτικές εορτές), ο 136^{ος} (που ψάλλεται τις Κυριακές της Απόκριω και της Τυρινής), ο 44^{ος} (αρμόδιος για θεομπορικές εορτές) κ.ά. Το σύνολο των χρησιμοποιούμενων για τον πολυέλεο ψαλμών διακρίνεται σε δύο υποενοήτες ή υποομάδες, με καθοριστικό κριτήριο το εφύμνιο κάθε ψαλμού. Τη μία υποενοήτητα καταλαμβάνει ο 135^{ος} ψαλμός, ο μόνος που φέρει το μακροσκελές εφύμνιο «ότι εις τον αιώνα το έλεος αυτού». Η άλλη υποενοήτητα περιλαμβάνει τους λοιπούς εν χρήσει ψαλμούς, που φέρουν όλοι ως εφύμνιο το «αλληλούια». Σ' αυτήν τη δεύτερη υποομάδα ψαλμών του πολυελέου εμφανίζεται μια μορφολογική ιδιαιτερότητα, που έγινε ευρύτερα γνωστή μέσω του 134^{ου} ψαλμού· σύμφωνα μ' αυτήν, κάθε ψαλμός απολήγει σε δύο με επιτηδευμένο τρόπο μελισμένα εφύμνια αλληλουϊάρια, των οποίων προτάσσονται οι ισάριθμοι στίχοι της μικρής λεγόμενης δοξολογίας [: «Δόξα πατρί και υιώ και αγίω πνεύματι»//«Και νυν

και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων· αμήν»]. Μεταγενεστέρως, και όσο οι παλαιές μεγάλες βυζαντινές συνθέσεις πολυελέου ακολουθούν φθίνουσα πορεία, τα εν λόγω καταληκτικά αλληλουϊάρια παραχωρούν τη θέση τους σε δύο οιοιεί αυτοτελή δοξαστικά μαθήματα, δύο (υπό τους στίχους της μικρής δοξολογίας και πάλι ψαλλόμενα: γι' αυτό και ως δοξαστικά χαρακτηριζόμενα) επιπρόσθετα ποιήματα (τριαδικού και θεοτοκίου, αντίστοιχα, περιεχομένου), ποιημένα σε ελεύθερους, δεκαπεντασύλλαβους ή και λοιπών μετρικών σχημάτων στίχους. Εκεί λοιπόν εντοπίζονται τα θεοτοκία δοξαστικά μαθήματα του πολυελέου, για τα οποία και ο αρχικός εδώ λόγος:

Απαντούν κυρίως στον 134^ο ψαλμό [:*Δούλοι, Κύριον* (στους λοιπούς ψαλμούς αυτής της υποενοήτητας του πολυελέου εξακολουθούν να επιτάσσονται τα παραπάνω επισημανθέντα καταληκτικά αλληλουϊάρια)], καθώς βέβαια και σε όλες σχεδόν τις μεταγενέστερες συνθέσεις πολυελέων και ποικίλων εκλογών, που ήδη από τον 18^ο αι. οιοιεί περιβάλλονται ενιαίο «μορφολογικό ένδυμα». Η ιστορία αυτών των θεοτοκίων δοξαστικών μαθημάτων του πολυελέου είναι εκτενής και απόλυτα ενδιαφέρουσα. Πολύ συνοπτικά σημειώνω εδώ τα εξής: ήδη από τον 15^ο αι. ο Δούκας Μανουήλ Χρυσάφης ο λαμπαδάριος επιτάσσει στον πολυέλεο του *Δούλοι, Κύριον* παρόμοιο μάθημα [: *Σε την άσπιλον αμνάδα σέβω, υμνώ και προσκυνώ, / την αιμακαρίστον/δέψιν προσάγω σοι, δέσποινα, πρόφθασον/ και ρύσαι με πάσης κατακρίσεως*]. Εκτοτε, «κωδικοποιείται» ουσιαστικά αντίστοιχη (καθολικά ισχύουσα) συνήθεια, που ως προς τη μορφολογική δομή ή και τη μελική μεταχείριση των κατά καιρούς διαμορφούμενων ποιητικών κειμένων αυτών των θεοτοκίων δοξαστικών μαθημάτων διακρίνεται σε δύο στάδια: Το πρώτο, με αφετηρία την κατά τον 15^ο αι. παραπάνω σύνθεση του Μανουήλ Χρυσάφη επικρατεί μέχρι και τα τέλη του 17^{ου} αι.· κατ' αυτό, ο δεύτερος στίχος της προτασσόμενης μικρής δοξολογίας [: Και νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων· αμήν] επέχει θέση «προλόγου» στο επιβαλλόμενο θεοτοκίο κείμενο, που μελιζείται συνήθως κατά μελισματικότερη μεταχείριση. Μνημονεύω, ενδεικτικά, τα ακόλουθα δύο ζεύγη θεοτοκίων μαθημάτων που

επιτάσσονται του πολυελέου Παναγιώτη του νέου Χρυσάφη: Δεύτε τη πανάγνω, / βοήσωμεν συμφώνως, φωνήν την του Αγγέλου, / χαίρε, ευλογημένη και μόνη, / χαίρε, χαράς η πρόξενος // Ύμνον ευχαριστήριον προσάγω τη παρθένω, / κυρίαν τε των ουρανών, αγγέλων και ανθρώπων, / ίνα με ρύση των παθών, άμα και της γεένης. Ακόμη, στις ομοειδείς συνθέσεις των Κρητών μελουργών Βενεδίκτου του Επισκοποπούλου και Ιγνατίου του Φριέλου, κατόπιν των θεοτοκίων δοξαστικών μαθημάτων του πολυελέου παρατίθεται επιπλέον και μια ενόπτια καταληκτικών αλληλουϊαρίων· τα ποιητικά κείμενα των θεοτοκίων δοξαστικών μαθημάτων αυτών των πολυελέων είναι, αντίστοιχα, τα ακόλουθα: Παντάνασσα, πανύμνητε, ελπίς απηλπισμένων, / εν ώρα με τη φοβερά της καταδίκης ρύσαι με, / μεσιτείαις σου // Σε δυσωπούμεν, άχραντε, παντάνασσα παρθένε, / τους σε υμνούντας ευσεβώς και πόθω προσκυνώντας, / σκέπε και διαφύλαπτε εις πάντας τους αιώνας, / (σκέπε και διαφύλαπτε), / τους σε υμνούντας ευσεβώς και πόθω προσκυνώντας. Παρόμοιο φαινόμενο (δηλαδή -εκτός των συνήθων δοξαστικών μαθημάτων- τερματισμός του πολυελέου και δια καταληκτικής ενόπτιας αλληλουϊαρίων) επισημαίνεται και στους πολυελέους Μπαλάση του ιερέα και Πέτρου Μπερεκέτη (τον σε ήχο πλ. δ' μελοποιημένο), όπου επιπροσθέτως μεταξύ του δεύτερου στίχου της μικρής δοξολογίας και του θεοτοκίου εξωψαλμικού κειμένου αναπτύσσεται και το παρακελευσματικό λέγε: Λέγε- Δέσποινα πάντων, δέσποινα, παντάνασσα, παρθένε, / σκέπε και φρούρει, φύλαπτε τους σε δοξολογώντας/ και ψάλλοντάς σοι συνεώς τον ύμνον των αγγέλων // Λέγε- Παντάνασσα, πανύμνητε, άχραντε Παναγία, / απηλπισμένων η ελπίς, Θεοτόκε Μαρία, / σε ικετεύω, δέσποινα, και σε επικαλούμαι, / αμαρτιών συγκώρησιν δέομαι του λαβείν με. Μνημονεύεται, τέλος, εδώ και το αντίστοιχο θεοτοκίο μάθημα του σε ήχο πρώτο μελοποιημένου πολυελέου του παραπάνω Πέτρου Μπερεκέτη: Λέγε- Ασιπλε, παναμώμπε, άφθορε Παναγία, / δέξαι δέσπιν οικέτου, Θεοτόκε Μαρία, / και ρύσαι με εκ του πυρός ασβέστου αιωνίου/ και βασιλείας ουρανών τύχοιμεν του Κυρίου.

Το δεύτερο στάδιο μορφολογικής διάρθρωσης αυτών των καταληκτικών

θεοτοκίων δοξαστικών μαθημάτων του πολυελέου αναπτύσσεται κατά τεχνική που τελικά επικράτησε καθολικά από τον 18° αι. ως σήμερα· κύριο συστατικό της είναι η προσθήκη στο τέλος του μαθήματος μιας ενόπτιας από βραχύ νενανισμό και εκτενές κράτημα αντίστοιχα. Επισημαίνω ενδεικτικά, από τα καταληκτικά θεοτοκία δοξαστικά μαθήματα των κυριότερων σχετικών μεταβυζαντινών συνθέσεων, τις περιπτώσεις του Ιωάννη πρωτοψάλτη [πολυέλεος σε ήχο τέταρτο: Λέγε- Ω, δέσποινα, πανύμνητε, μήπερ ευλογημένη, / των θλιβομένων η χαρά και των πιπόντων στάσις, / δέξαι καμέ προσπίποντα και φώτισον τον νουν μου, / ίνα υμνώ σε ευσεβώς, ως του Θεού μητέρα, / αννανενα... (βραχύς νενανισμός) τετετε... (βραχύ κράτημα)/ ως του Θεού μητέρα], του Δανιήλ πρωτοψάλτη [πολυέλεος σε ήχο τέταρτο: Λέγε- Ασιπλε, παναμώμπε, άφθορε Παναγία, / απηλπισμένων η ελπίς και των αδικουμένων, / σκέπε, φρούρει και φύλαπτε πάντας τους ορθοδόξους, / τους ανυμνολογώντας σε και τον εκ σου τεχθέντα, / ανενανενα... (βραχύς νενανισμός) τερτεττε... (εκτενές κράτημα)/ και τον εκ σου τεχθέντα], του Πέτρου Πελοποννησίου [πολυέλεος σε ήχο πλ. α': Λέγε- Παντάνασσα, πανύμνητε, ελπίς απηλπισμένων, / εν ώρα με τη φοβερά της καταδίκης ρύσαι, / τετετε... (εκτενές κράτημα)/ της καταδίκης ρύσαι με], του Αναστασίου Ραψανιώτου [πολυέλεος σε ήχο λέγετο: Λέγε- Ασιπλε, παναμώμπε, άφθορε Παναγία, / δέξαι δέσπιν οικέτου, Θεοτόκε Μαρία, / και ρύσαι με εκ του πυρός ασβέστου αιωνίου/ τετεττε... (βραχύ κράτημα)/ και βασιλείας ουρανών τυχείν με του Κυρίου], του Μελετίου Σιναΐτου του Κρητός [πολυέλεος σε ήχο πλ. δ': Λέγε- Ω, δέσποινα πανάχραντε, αγία Θεοτόκε, / το θεοβάδιστον όρος και κατάδροσε πόκε, / έμψυχε βάτε, άφλεκτε, φλογόφορε Μαρία, / ρύσαι ημάς κακώσεως, ως του παντός Κυρία, / ανανενενα... (βραχύς νενανισμός) τερτετε... (εκτενές κράτημα)/ ρύσαι ημάς κακώσεως, ως του παντός Κυρία] και του Ιακώβου πρωτοψάλτη [πολυέλεος σε ήχο τέταρτο: Πρόσδεξαι, δέσποινα, τας δεήσεις των δούλων σου, / και πάσης ημάς περιστάσεως ρύσαι, / εριρε... (βραχύ κράτημα)/ ταις πρεσβείαις σου· αμίν]. Από τα παραπάνω, είναι πασιφανές ότι στο σύνολο σχεδόν των καταληκτικών θεοτοκίων δοξαστικών μαθημάτων των

από τον 18° αι. και μετά μελοποιημένων συνθέσεων πολυελέων, κωδικοποιείται ενιαία μορφολογική διάταξη, η ακριβής δομή της οποίας συμπυκνώνεται στις ακόλουθες τρεις παρατηρήσεις: πρόταξη του παρακελευσματικού «λέγε»· επιβολή μιας ενόπτιας από βραχύ νενανισμό και εκτενές κράτημα· τερματισμός μέσω επανάληψης πλήρους ή ελλιπούς (κατά το 2° μόνον ημιστίχιο) του τελευταίου στίχου του τυχόντος ποιήματος.

Κατά την παραπάνω μορφολογική τακτική κατασκευάζονται αντίστοιχα καταληκτικά θεοτοκία δοξαστικά μαθήματα και για ορισμένες μεταγενέστερες ομοειδείς συνθέσεις πάνω στους ψαλμούς 44° (Λόγον αγαθόν) και 136° (Επί των ποταμών Βαβυλώνος), ποιήματα που σε κάποιες περιπτώσεις συνυπάρχουν και με την καθιερωμένη για τους συγκεκριμένους ψαλμούς ληκτική ενόπτια αλληλουϊαρίου. Πρώτος που επιχειρεί κάτι παρόμοιο είναι και πάλι ο Πέτρος Μπερεκέτης, ο οποίος στο τέλος της μελοποιημένης σε ήχο τέταρτο σύνθεσής του πάνω στον 44° ψαλμό (Λόγον αγαθόν) επιτάσσει θεοτοκίο δοξαστικό μάθημα [: Λέγε- Τας δεήσεις των δούλων σου πρόσδεξαι, δέσποινα, / και λύτρωσαι ημάς, από πάσης ανάγκης και θλίψεως] και κατόπιν τούτων το σύνθεσης ληκτικό αλληλουϊάριο [: Αλληλούια, αλληλούια, αλληλούια, δόξα σοι, ο Θεός ημών, δόξα σοι]. Αυτή είναι η τακτική, που εν πολλοίς μιμούνται στη συνέχεια όλοι οι μεταγενέστεροι μελοποιοί (ακολουθώντας την παραπάνω περιγραφείσα μορφολογική διάταξη)· επισημαίνω ενδεικτικά τον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα [σύνθεση Λόγον αγαθόν σε ήχο λεγετο: Πρόσδεξαι, δέσποινα Θεοτόκε, τας δεήσεις των δούλων σου/ και διαφύλαξον πάντας ημάς από πάσης κακώσεως, / ταις ευπροσδέκτοις προς τον υιόν σου μητρικαίς σου πρεσβείαις/ εριρε... (βραχύ κράτημα)/ ταις ευπροσδέκτοις προς τον υιόν σου μητρικαίς σου πρεσβείαις· με την επιπλέον παρατήρηση στο τέλος των δοξαστικών μαθημάτων: «Ει δε καταλιμπάνης το Δόξα και Nun, ψάλλε τα παρόντα συντομίας χάριν· ηχος λέγετος Βου Αλληλούια, αλληλούια, αλληλούια, δόξα σοι, ο Θεός ημών, δόξα σοι»] και τον Γρηγόριο πρωτοψάλτη [σύνθεση Επί των ποταμών Βαβυλώνος σε ήχο τρίτο: Δέσποινα πρόσδεξαι τας δεήσεις των δούλων σου/ και λύτρωσαι ημάς από πάσης ανάγκης και θλίψεως/ ανανα-

νε... (βραχύς νενανισμός) εριρε... (βραχύ κράτημα)/ από πάσης ανάγκης και θλίψεως].

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει εδώ και για εκείνα τα θεοτοκία εξωψαλμικά κείμενα που επιτάσσονται σε επιμέρους στίχους μελοποιημένων συνθέσεων πολυελέων:

Κύριος εκπρόσωπος αυτής της τάσης αναδείχθηκε ο περίφημος μαΐτωρ Ιωάννης ο Κουκουζέλης, ο οποίος έδωσε στη συγκεκριμένη τακτική μιαν άλλη (εξαιρετικά ευρεία) διάσταση. Ο Κουκουζέλης διαμόρφωσε μιαν ενόπτια εόρτιων ασματικών «αλλαγμάτων», η οποία «κατέλαβε» (ήδη από τον 14° αι. και εντεύθεν) περίοπτη θέση στον οικείο τόπο του λεγόμενου Λατρινού πολυελέου (πολυώνυμη μελοποίηση, σε δύο στάσεις, του 134^{ου} και του 135^{ου} ψαλμού -η επιβολή των εν λόγω «αλλαγμάτων» πραγματοποιείται σε στίχους του 134^{ου} πάντοτε ψαλμού). Αυτή η ενόπτια (που διαδόθηκε κατά κόρον ως τα τέλη του 18^{ου} αι.) αποτελούνταν από εκτενή ποιήματα, αναφερόμενα στις βασικότερες εορτολογικές περιστάσεις του εκκλησιαστικού έτους (ανάμεσα στις οποίες και οι ποικίλες εορτές της Θεοτόκου), ποιήματα που επιβάλλονταν σε επιμέρους στίχους του επισημανθέντος Λατρινού πολυελέου. Τα θεοτοκία ποιήματα που απαντούν σ' αυτήν την ενόπτια είναι συγκεκριμένα τα ακόλουθα:

1. Παντάνασσα, πανύμνητε, ελπίς απηλπισμένων, / εν ώρα με τη φοβερά της καταδίκης ρύσαι με, / μεσιτείαις σου (EBE 2458, φ. 94r. EBE 2406, φ. 95r).
2. Άσωμεν, πάντες, άσωμεν, την μόνην Θεοτόκον, / βάτον την ακατάβλεκτον, στάμνον την μανναβρύτιν, / τον γλυκερόν παράδεισον, την μελιχράν παρθένον, / άσωμεν, πάντες, άσωμεν, την μόνην Θεοτόκον (EBE 2406, φ. 95r).
3. Ελπίς απάντων, άχραντε, σώζε τους σε υμνούντας / και λύτρωσαι κολάσεως των διαιωνιζόντων, / εις σε γαρ μόνην άπαντες έχομεν τας ελπίδας / και μη καταισχυθείμεν, άχραντε, τας ελπίδας (EBE 2406, φ. 96r-v).
4. Αγνή παρθένε, άχραντε κόρη, / χαίρε, η τέχασα τον Κύριον και Θεόν ημών (EBE 2458, φφ. 93v-94r. EBE 2406, φ. 95r).
5. Δεύτε, τη πανάγνω, / βοήσωμεν συμφώνως, φωνήν την του αγγέλου, / χαίρε, ευλογημένη και μόνη, / χαίρε, χαράς η πρόξενος (EBE 2458, φ. 93v. EBE 2406, φ. 95v).

Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί «δεν αποτελεί υπερβολή ότι το σχετικό έργο του Κουκουζέλη συνδέθηκε σχεδόν αποκλειστικά (κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους αλλά και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο) με την εξεταζόμενη τακτική, επηρεάζοντας ταυτόχρονα καθοριστικά τους μεταγενέστερους μελογράφους». Έτσι, η ίδια τακτική συνεχίζεται επάξια στην ενότητα του πολυελέου (και με λαμπρά, ενίοτε, δείγματα) από σύγχρονους (π.χ. τον Ξένο Κορώνη) και κυρίως από μεταγενέστερους του Κουκουζέλη μελοποιούς· στην τελευταία παράμετρο η σχετική δημιουργία διαχωρίζεται, χρονικά και γεωγραφικά, σε δύο σταθμούς: κατά τον 15^ο-17^ο αι. στην Κρήτη (με εκπροσώπους τους Ιωάννη Πλουσιαδνή, Βενέδικτο Επισκοπόπουλο, Ιγνάτιο Φριέλο, Αναστάσιο Τρυγώνη) και κατά τον 17^ο-18^ο αι. στην Κωνσταντινούπολη (με εκπροσώπους τους Παναγιώτη Χρυσάφη, Μπαλάση Ιερέα, Πέτρο Μπερεκέτη). Ο Πέτρος Μπερεκέτης δεν είναι απλώς και μόνον ο τελευταίος μελοποιός που εφήρμοσε την εν λόγω τακτική σε σύνθεση πολυελέου, αλλά ταυτόχρονα και αυτός που εξασφάλισε την «επιβίωσή» της ως σήμερα (μάλιστα δε κατά μια περίοδο, όπου όλες οι ενδείξεις συνηγορούσαν πως οδηγείτο στη λήθη)· το συγκεκριμένο, σπουδαίο, επίτευγμα κατορθώθηκε μέσω ενός ευφυούς «τεχνάσματος», ομοειδούς και εφάμιλλου του κατά τον 14^ο αι. αντίστοιχου εγχειρήματος του Κουκουζέλη: Ο Μπερεκέτης διαμόρφωσε (κατά τις αρχές του 18^{ου} αι.) τη δομή της γνωστής (ψαλλόμενης προς τιμήν της Θεοτόκου) σύνθεσης Λόγον αγαθόν, όχι μόνον με την επιλογή συγκεκριμένων στίχων από τον 44^ο ψαλμό (σύνθεσης που ακριβώς λόγω αυτής της διαδικασίας επιλογής ονομάστηκε «Εκλογή»), αλλά και με την ποίηση (αρμόδιων προς τούτο) εξωψαλμικών ποιητικών κειμένων, επιβαλλόμενων σε τέλος καθένα στίχου, κειμένων που για πρώτη φορά αναφέρονταν πλέον σε συγκεκριμένο μόνον εορτολογικό θέμα (ειδικότερα εδώ στην Θεοτόκο)· αυτά τα εξωψαλμικά θεοτοκία κείμενα είναι συγκεκριμένα τα ακόλουθα:

1. Χαίρε, παντάνασσα πανύμνητε, μήτηρ Χριστού του Θεού· αλληλούια.

2. Χαίρε, βασίλισσα των αγγέλων, δέσποινά του κόσμου· αλληλούια.

3. Χαίρε, των προφητών το κήρυγμα, πατριαρχών η δόξα· αλληλούια.

4. Χαίρε, αγνή παρθένη, θεόνυμφε δέσποινά· αλληλούια.

5. Χαίρε, άσπιλε, αμόλυντε, άφθορε, Παναγία· αλληλούια.

6. Χαίρε, η των απηλπισμένων η ελπής και των πολεμουμένων βοήθεια· αλληλούια.

7. Χαίρε, κεχαριτωμένη, μετά σου ο Κύριος και δια σου μεθ' ημών· αλληλούια.

8. Χαίρε, ευλογημένη συ εν γυναιξί και ευλογημένος ο καρπός της κοιλίας σου· αλληλούια.

9. Χαίρε, παρθένη Θεοτόκε, εν γυναιξίν ευλογημένη· αλληλούια.

10. Χαίρε, Μαρία, κυρία πάντων ημών, ο Κύριος μετά σου, των δυνάμεων· αλληλούια.

11. Χαίρε, θρόνε πυρίμορφε, των τετραμόρφων υπερειδοξοτέρα· αλληλούια.

12. Χαίρε, άφραντε Θεοτόκε, όπι Σωτήρα έτεκες των ψυχών ημών· αλληλούια.

13. Χαίρε, άκουσον, θύγατερ, και ίδε και κλίνων το ους σου.

14. Χαίρε, παράδεισε αγιώτατε, χαίρε, νύμφη ανύμφευτε· αλληλούια.

15. Χαίρε, άγία αγίων μεϊζων, χαίρε, νύμφη ανύμφευτε· αλληλούια.

16. Χαίρε, παντάνασσα πανύμνητε, μήτηρ Χριστού του Θεού· αλληλούια.

17. Παναγία παρθένη, επάκουσον της φωνής του αχρείου ικέτου σου, στεναγμούς της καρδιάς προσφέρείν σοι αενάως ευόδωσον, δέσποινά· αλληλούια.

18. Παναγία παρθένη, θεόνυμφε, την οικτράν λειτουργίαν μου πρόσδεξαι, και Θεώ τω ευσπλάγχνω προσάγαγε, όπως χαίρων δοξάζω, πανάμωμε· αλληλούια.

19. Χαίρε, άσπιλε, αμόλυντε, άφθορε, Παναγία· αλληλούια.

20. Χαίρε, η των απηλπισμένων η ελπής και των πολεμουμένων βοήθεια· αλληλούια.

21. Χαίρε, κεχαριτωμένη, μετά σου ο Κύριος και δια σου μεθ' ημών· αλληλούια.

22. Χαίρε, ευλογημένη συ εν γυναιξί και ευλογημένος ο καρπός της κοιλίας σου· αλληλούια.

23. Χαίρε, παρθένη Θεοτόκε, εν γυναιξίν ευλογημένη· αλληλούια.

24. Χαίρε, Μαρία, κυρία πάντων ημών, ο Κύριος μετά σου, των δυνάμεων· αλληλούια.

25. Χαίρε, θρόνε πυρίμορφε, των τετραμόρφων υπερειδοξοτέρα· αλληλούια.

26. Χαίρε, άφραντε Θεοτόκε, όπι Σωτήρα έτεκες των ψυχών ημών· αλληλούια.

27. Χαίρε, άκουσον, θύγατερ, και ίδε και κλίνων το ους σου.

28. Χαίρε, παράδεισε αγιώτατε, χαίρε, νύμφη ανύμφευτε· αλληλούια.

29. Χαίρε, άγία αγίων μεϊζων, χαίρε, νύμφη ανύμφευτε· αλληλούια.

30. Χαίρε, παντάνασσα πανύμνητε, μήτηρ Χριστού του Θεού· αλληλούια.

Βιβλιογραφία:

Χαλδαιάκης, Αχιλλέως Γ., *Ο πολυελέος στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή μελοποιία*, Αθήνα 2003, σ. 124-126, 553-648. Chaldaeakes, Achilleus G, "From the Ritual of the Matins Service: The insertion of poetic texts in the chant of the Polyeleos", *Musicology* 11 (2011) 75-101.

Θεοτοκόπουλος Δομήνικος (Ελ Γκρέκο, Χάνδακας 1541-Τολέδο 1614).

Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, γνωστός περισσότερο στην ξένη βιβλιογραφία ως Ελ Γκρέκο (ο Έλληνας), είναι ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες στην ιστορία της ευρωπαϊκής τέχνης. Καινότομος και ιδιοφυής προσωπικότητα, με φιλοσοφικά και γενικότερα πνευματικά ενδιαφέροντα, γνώστης της κλασικής και εκκλησιαστικής γραμματείας και των ουμανιστικών ιδεών της Αναγέννησης,

Η Κοίμηση της Θεοτόκου (περ. 1567), *Παράδειση της Παναγίας των Ψαριών*, Σύρος

ζωγράφος με τριπλή εμπειρία (ελληνική, ιταλική, ισπανική), ήταν ανεξάρτητο πνεύμα, στοχαστής, καλλιτέχνης με πίστη στην αξία της ζωγραφικής και μαχητής στη διεκδίκηση της αναγνώρισης της καλλιτεχνικής προσωπικότητας. Εκτός από ζωγράφος ήταν και γλύπτης, αρχιτέκτων και συγγραφέας θεωρητικών πραγματειών για την τέχνη, οι οποίες όμως δεν έχουν σωθεί.

Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως ζωγράφος εικόνων της βυζαντινής παράδοσης, όπως αυτή συνεχιζόταν μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης στο νησί της Κρήτης, που βρισκόταν τότε υπό τη διακυβέρνηση της Βενετίας, και όπου είχε διαμορφωθεί τον 15^ο αι., από ζωγράφους υψηλού επιπέδου, η τεχντροπία η γνωστή ως Κρητική Σχολή. Γεννήθηκε το 1541 στον Χάνδακα (το σημερινό Ηράκλειο), πρωτεύουσα της βενετοκρατούμενης Κρήτης (Candia), σε Ορθόδοξη οικογένεια. Ο πατέρας του ονομαζόταν Γεώργιος και γνωρίζουμε ότι είχε έναν αδελφό, τον Μανούσο, ναυτικό, ενοικιαστή των φόρων του δημοσίου και επιχειρηματία, ο οποίος φαίνεται ότι τον υποστήριξε στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του. Ο ζωγράφος ανδρώθηκε σε μια εποχή ώριμης έκφρασης του πολιτισμικού φαινομένου που έχει ονομαστεί «Κρητική Αναγέννηση», και το οποίο απέφερε πλούσιους καρπούς τόσο στη λογοτεχνική και θεατρική παραγωγή όσο και στις εικαστικές τέχνες. Εκπαιδευτηκε σε άγνωστο αλλά προφανώς σημαντικό καλλιτεχνικό εργαστήριο του Χάνδακα, στην παράδοση του γνωστού Κρητικού Θεοφάνη Στρελίτζα-Μπαθά, ο οποίος όμως από το 1527 και μέχρι το 1558 δρούσε στην ηπειρωτική Ελλάδα (Μετέωρα, Άγιον Όρος). Ο Θεοτοκόπουλος είχε τον τίτλο του «μαϊστρου» στην τέχνη του, ήταν δηλαδή ολοκληρωμένος επαγγελματίας, ήδη το 1563, σύμφωνα με μαρτυρία εγγράφου της 28^{ης} Σεπτεμβρίου του έτους αυτού, που ανακαλύφθηκε, όπως και μερικά ακόμη, στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας. Οσοίσο από την καλλιτεχνική παραγωγή του στην Κρήτη, που υπολογίζεται μεταξύ του 1558/60 και του 1567 περίπου (σύμφωνα με τη χρονολογία της γέννησής του), σώζονται πολύ λίγα έργα. Όλα δείχνουν το βυζαντινό ιδίωμα των ζωγράφων του καιρού του (Θεοφάνη, Μιχαήλ Δαμασκηνού, Γεωργίου Κλόντζα), αλλά και επίδραση από την ιταλική τέχνη της Αναγέννησης και του Μανιερισμού, από την οποία ο Δομήνικος θα αντλεί συστηματικά στην πορεία του.

Ακόμη και τα πρωιμότερα έργα του χαρακτηρίζονται από βαθύτερο νόημα και συμβολικές προεκτάσεις, γεγονός που αποκαλύπτει την ευρύτερη καλλιέργεια και τα ουμανιστικά ενδιαφέροντα του νεαρού ζωγράφου. Η διαπίστωση αυτή συγχρόνως υπογραμμίζει το προηγμένο